a h
l m
www.ahlm.es

ACTAS DEL
VIII CONGRESO INTERNACIONAL
DE LA
ASOCIACIÓN HISPÁNICA DE LITERATURA MEDIEVAL

SANTANDER
22-26 de septiembre de 1999
PALACIO DE LA MAGDALENA
Universidad Internacional
Menéndez Pelayo

Al cuidado de
MARGARITA FREIXAS Y SILVIA IRISO
con la colaboración de Laura Fernández

CONSEJERÍA DE CULTURA
DEL GOBIERNO DE CANTABRIA
AÑO JUBILAR LEBANIEGO
ASOCIACIÓN HISPÁNICA DE LITERATURA MEDIEVAL
SANTANDER
·MM·

a h
l m
www.ahlm.es

@ Asociación Hispánica de Literatura Medieval

Depósito legal: SA-734/2000

Carolina Valcárcel
Tratamiento de textos

Gráficas Delfos 2000, S.L.
Carretera de Cornellá, 140
08950 Esplugues de Llobregat
Impresión

a h
l m
www.ahlm.es

EL DEBAT MEDIEVAL DE LES ARMES I LES LLETRES: L'APORTACIÓ CATALANA DEL «CURIAL E GÜELFA»

HÉCTOR GONZÀLVEZ I ESCOLANO
Universitat d'Alacant

1. COMPENDI HISPÀNIC D'ARMES I LLETRES

EL TÒPIC de les armes i les lletres ha adquirit una importància inqüestionable en les últimes revisions que s'han volgut aplicar a etiquetes historicoliteràries de la baixa edat mitjana com ara la d'humanisme. Precisament, una de les anàlisis més aprofundides al voltant d'aquest període tan controvertit en la literatura europea es deriva del resseguiment de la gènesi d'aquest tòpic en la literatura hispànica. La línia d'investigació inaugurada per Peter E. Russell amb un article canònic se'ns presenta a les hores d'ara com una de les opcions més atractives per a tractar d'esclarir què hi hagué de veritat o de mite en la revifalla humanista que desperta a la península Ibèrica al llarg del segle XV.[1] A les hores d'ara, aquesta perspectiva s'imposa com una de les vies més sòlides per a descobrir fins a quin punt la ideologia humanista va manifestar-se en el *Curial e Güelfa*, obra de la tardor medieval catalana que introdueix una estètica classicitzant atípica en les novel·les de cavalleries.

Com una més de les recuperacions culturals de l'edat mitjana, el debat de les armes i les lletres pren forma a partir d'una imitació inicial d'idees sorgides a l'època de l'Imperi romà.[2] Però allò que en un principi despuntava com a motiu amb cert regust de cultura antiga, comença a experimentar un ús a discreció que ens obliga a sospesar alguna hipòtesi més agosarada: podia ser que aquest conflicte literari traspuara una lluita real? Des del segle XIV, els nobles comencen a reivindicar la possibilitat d'augmentar l'insuficient cabal cultural que arrossegaven. Per què aquesta rebel·lia sobtada? Quins motius els incitaren a cercar en les lletres passatemps que abans menyspreaven? Les investigacions més recents ens obliguen a cenyir-nos a dues expli-

[1] P.E. Russell, «Las armas contra las letras: para una definición del humanismo español del siglo XV», dins *Temas de La Celestina*, Ariel, Barcelona, 1978, pp. 207-240.

[2] Així ens ho confirma Russell: «El tema de las armas y las letras es, claro está, un desarrollo del topos literario clásico latino de la *sapientia et fortitudo*, usado especialmente en la literatura latina como elemento retórico común en elogios de príncipes y en lamentos por los muertos» («Las armas contra las letras», p. 211).

a h
l m
www.ahlm.es

cacions que ben bé poden jutjar-se complementàries: el nou model de cavaller i les convulsions socials dels segles de la baixa edat mitjana.

La confecció del model de cavaller s'havia dissenyat ja des dels temps de Ramon Llull amb tractats teòrics.[3] En aquests textos, la formació cultural del cavaller està sotmesa «a un vaivén, a un control por parte de los teóricos de la caballería».[4] Pensem que amb l'assentament progressiu de les monarquies, el model de l'estat romà de l'Imperi esdevingué el *desideratum* dels governants. I açò, de fet, implicava un reconeixement del patró cavalleresc romà. Arran d'aquesta concatenació de fenòmens, la tractadística cavalleresca assumeix les noves preocupacions culturals. Segons Rodríguez Velasco,[5] la conjuminació dels diversos factors desemboca en un nou model de cavalleria on el cavaller pren una imatge deliberativa adornada de les virtuts retòriques i per al qual la cultura esdevé una necessitat.[6]

Així és com el concepte de cultura en els cavallers s'acaba acceptant de manera genèrica. Tanmateix, els límits que abraça seran el nou cavall de batalla entre els qui volen mantenir l'*statu quo* sense gaire canvis i els qui reneguen de l'orde establit. I aquestes diferències en l'elasticitat de la cultura marquen petges dels nous corrents italianistes de fondària diferent, la fressa d'una impregnació ideològica que sovint només arribarà a l'estètica. Per exemple, Juan Alfonso de Baena identifica cultura amb història, seguint les línies imposades pels membres de l'Església.[7] En canvi, el

[3] Sobre els textos que defineixen els models cavallerescos, vegeu A. Gómez Moreno, «La caballería como tema en la literatura medieval española: tratados teóricos», dins *Homenaje a Pedro Sáinz Rodríguez*, II, Fundación Universitaria Española, Madrid, 1986, pp. 311-323.

[4] J.D. Rodríguez Velasco, *El debate sobre la caballería en el siglo XV. La tratadística caballeresca castellana en su marco europeo*, Consejería de Educación y Cultura de la Junta de Castilla y León, Salamanca, 1996, p. 347.

[5] J.D. Rodríguez Velasco, *El debate sobre la caballería*, pp. 380-382.

[6] Bona mostra d'aquest model de cavaller romà, en podem obtenir en una obra del castellà Diego de Valera, on l'autor es mostra a favor dels coneixements intel·lectuals del governant: «Como desde vuestra infancia, puericia, adolecencia, e no menos agora en vuestra juventud, vuestro muy claro y alto ingenio en diversas citas ayáis exercitado, no por esso en cosa menguando vuestro oficio real» (*Espejo de verdadera nobleza*, dins *Prosistas castellanos del s. XV*, I, ed. M. Penna, Atlas, Madrid, 1959, p. 117). Rodrigo de Arévalo (segle XV) és, també, un dels autors més clars en la reivindicació de la cultura, ni que siga política, en els governants: «Pues, de lo suso dicho se concluye que todo político y discreto para fundar cibdad o villa, allende de las consideraciones tocadas, debe trabajar porque los comarcantes en la tal cibdad o villa ayan continuo uso y exercicio en actos de ingenio y especulación, y otrosí en actos estudiosos, políticos y civiles: como se dixo en la introducción, el principal fin del buen político ha de ser ordenar sus cibdades y súbditos, de guisa que sean virtuosos y exercitados en cosas de ingenio y de virtud» (*Suma de la política*, dins *Prosistas castellanos*, I, p. 260).

[7] «Onde de aquí se concluye que si todos los ommes naturalmente desean saber todas las cosas, mucho mas e con mayor rrazón pertenesçe a los manificos e altos enperadores e rreyes e prynçipes e grandes señores de amar e cobdiçiar e leer e saber e entender todas las cosas de los grandes fechos e de las notables fazañas passadas de los tienpos antyguos, e en espeçial las famosas leturas de las muy eçelentes e gloriosas e muy notables batallas, guerras e conquistas que en fecho de armas e de cauallerias, los muy esclaresçidos sus anteçessores antigos, enperadores e senadores e consules e dictadores de la muy famossa e rredutable çibdat de Rroma, fizieron e ordenaron e conpusieron e escriuyeron, poniendo en todo ello su leal afeçtión e

a h l m
www.ahlm.es

marqués de Santillana, per bé que torna a repetir els arguments de la lectura de la història com a font de saber, eixampla l'àmbit del concepte *lletres* fins a nous terrenys. Hi inclou les «útiles narraçiones», els «provechosos enxienplos» i les «buenas doctrinas».[8] I el que és més important: legitima els cavallers perquè creen les seues obres. D'ací la referència a Juli Cèsar, un home d'armes que arribà a dominar les lletres:

> Por ventura, illustre e muy bienaventurado Prínçipe, algunos podrían ser ante la Vuestra Exçelençia, a la presentaçión de aquestos versos, que pudiessen dezir o dixessen que bastasse solamente al prínçipe o al cavallero entender en governar o rregir bien sus tierras, e quando al caso verná deffenderlas o por gloria suya conquerir o ganar otras, e ser las tales cosas superfluas e vanas. A los quales Salamón ha respondido en el libro antedicho de los sus «Proverbios», onde dize: «la sçiencia e la doctrina los locos la menospreçiaron». Del César se falla que todas las cosas que en el día passava que de notar fuessen las escrevía en la noche metrificadas e en tan alto e elevado estilo que después de su vida apenas los muy entendidos los entendían ... En los quales mirando e acatando, assí commo en un claro espejo e diáffano biril, en los convenientes tienpos la Vuestra Exçelençia deve entender e darse a oýr e leer las buenas doctrinas, los provechosos enxienplos e útiles narraçiones.[9]

Aquests moviments van acompanyats d'asseveracions contundents respecte a la possibilitat –i la conveniència– de conjuminar el conreu de les armes i les lletres. Així ens ho confirma Santillana: «Ca çiertamente, bienaventurado Prínçipe, assí commo yo este otro día escrevía a un amigo mío: "la sçiencia non enbota el fierro de la lança, ni faze floxa la espada en la mano del cavallero"».[10] També s'inscriu en aquesta línia reivindicativa Gómez Manrique quan ens explica en el seu *Cancionero*:

> Comoquiera que algunos haraganes digan ser cosa sobrada el leer y saber a los cavalleros, como si la cavallería fuera a perpetua rudeza condepnada, yo soy de muy contraria opinión; porque a estos digo yo ser conplidero el leer e saber las leyes e fueros e regimientos e governaciones de los pasados...[11]

La defensa de les lletres en la formació del cavaller continua en els anys de Santillana amb una vitalitat extraordinària. Antón Zorita, un dels autors amb qui el Marqués

estremado poderyo» (J.A. de Baena, *Prologus Baenenssis*, dins *Las poéticas castellanas de la Edad Media*, ed. F. López Estrada, Taurus, Madrid, 1984, p. 34).

[8] Mentre que els mots «enxienplos» i «doctrinas» s'han de relacionar amb la literatura religiosa, les «útiles narraçiones» obrin la porta a nous textos que, per bé que tinguen una interpretació moralitzant o moralitzada, poden pertànyer a la literatura profana i –un fet que ens interessa molt més– a la literatura clàssica passada pel sedàs de l'al·legoria. Són els primers símptomes d'uns aires nous que trobarem reflectits en el *Curial*.

[9] I. López de Mendoza, marqués de Santillana, *Obras completas*, ed. A. Gómez Moreno i M.P.A.M. Kerkhof, Planeta, Barcelona, 1988, pp. 217-222.

[10] I. López de Menoza, *Obras completas*, pp. 218-219.

[11] G. Manrique, *Cancionero*, I, ed. A. Paz y Mélia, Imprenta de don Antonio Pérez Dubrull, Madrid, 1885, p. 2.

a h
l m
www.ahlm.es

mantenia relacions epistolars, també es defineix a favor de l'estudi de les lletres en els cavallers.[12] Tanmateix, el defensor més ferm, tal volta, de la conjunció cavalleresca d'armes i lletres va ser un altre coetani de Santillana, Enrique de Villena. Segons Pedro M. Cátedra, en els seus *Dotze treballs d'Hèrcules*, «Villena, al hilo de lo caballeresco, diseña un plan utópico y universalista, en el que la ciencia metódicamente adquirida es compañera de la fortaleza y está al servicio de la "cosa pública"».[13] Açò ens permet comprovar la relació íntima que s'estableix entre el saber i la regència dels governants, entre la prudència i la ciència. En Villena, però, aquesta ciència va més enllà que en Santillana o en Baena, més enllà de la història i dels *exempla*. Hi ha un menyspreu manifest –semblant al que mostra Gómez Manrique– envers els qui rebutgen el conreu de les lletres en la cavalleria. Villena tira mà d'exemples de personatges eminents que en l'antiguitat –i fins i tot en l'època coetània– havien conreat la ciència, entesa ara com el conjunt de les arts liberals: poesia, eloqüència, astrologia (com el seu Hèrcules), geometria, etc. Una visió força més avançada que la dels seus col·legues castellans:

> Esto fue escripto a perpetual memoria del dicho Ércules por los istoriales, a fin que los cavalleros non menospreçiasen darse a aprender a las e las sçiençias, segúnt aquéste fizo, ca por eso non perderán el uso de las armas, contra la opinión de muchos bivientes en aqueste tiempo o modernos, que afirman abaste al cavallero saber leer e escrivir ... E non es menester alongar aquí más allegaçiones, que, si bien buscaren las pasadas e morales, siquiera aprovadas, istorias e ficçiones poéticas, fallarán muchos otros averlo así seguido de los grandes señores e cavalleros e otros muchos e cuasi la mayor parte.[14]

També en la seua traducció glossada a l'*Eneida* virgiliana, Enrique de Villena torna a intercedir en favor de les lletres. Bo i això, com passarà en la gran majoria d'obres hispàniques que polemitzen sobre aquest tema, en el fons, no cal veure aquest interés reiterat com un desig humanista de millorar l'ésser humà; ben al contrari, crec que s'ha d'interpretar com una voluntat de capgirar la piràmide social. En el cas de Villena, s'ha de veure des de la perspectiva d'un noble vingut a menys que volia recuperar

[12] Zorita recomana l'estudi de la ciència en les estones de lleure dels cavallers, tot i incloent dins aquest concepte els llibres històrics, els filosòfics, els sants i, com a novetat més destacada, els llibres dels poetes –que també incorporen Villena i Alegre: «Amades sçiençia, e aquella con verdadero amor e affectión con tanta diligençia buscades que, por trabajado e canssado que sseades así por guerras commo por otras honestas occupaçiones commo por negoçios familiares e otros muchos trabajos que nunca fallesçen, non es día al mundo que libros de filósophos o poetas e aun de la escriptura santa commo otros ystóricos non leades, rrobando al rreposo e folgança de vuestra cama algunt tienpo, el qual en aqueste honesto e loable offiçio sin occio enpleades» (I. López de Menoza, *Obras completas*, p. XXX).

[13] P.M. Cátedra, «*Los Doze trabajos de Hércules* en el *Tirant*: lecturas de la obra de Villena en Castilla y Aragón», dins *Actes del Symposion Tirant lo Blanc*, Quaderns Crema, Barcelona, 1993, p. 182.

[14] E. de Villena, *Los doce trabajos de Hércules*, dins *Obras completas*, I, ed. P.M. Cátedra, Turner, Madrid, 1994, pp. 34-35.

a h
l m
www.ahlm.es

el seu lloc a la cort. I la manera més senzilla i efectiva era convéncer el rei que la tasca que Villena desenvolupava era fonamental per a la formació d'un governant:[15] «Aquí demuestra que non despresçiavan la sçiençia en ese tiempo, antes avían por bien que los grandes señores fuesen sçientes e letrados, e mayormente el emperador, que es señor universal soberano».[16]

Al fil d'aquests dos arguments, el benefici que reporta l'estudi de la ciència i els avantatges que implicava ser un proveïdor de coneixements científics, podem descobrir un altre text força significatiu. Francesc Alegre, en el «Pròleg» a la seua traducció de les *Metamorfosis* d'Ovidi, ens dóna dues claus que considerem essencials per a explicar el procés del debat de les armes i les lletres. El primer punt d'interés del text és la concepció més classicitzant que hem trobat sobre el concepte de ciència en els testimonis del XV a la Península Ibèrica. L'autor català engloba dins el terme «ciència» tots els tipus de textos clàssics: de la poesia a la historiografia, passant pel teatre. Aquesta amplitud de mires és desconeguda. La identificació de ciència i historiografia ja l'hem constatada en tots els testimonis. El cas de la poesia és més escadusser, però també la hi trobem de vegades. En canvi, el teatre còmic era sancionat amb duresa per l'estament religiós. Fins i tot en les defenses de les lletres, aquest gènere es considera alié a la ciència per la permissivitat i l'heterodòxia dels comportaments que hi reflecteixen els personatges.

Tanmateix, més enllà d'aquestes qüestions estrictament literàries, el text d'Alegre ens obliga a moure'ns en un terreny social. La teoria que la defensa de les lletres implica alhora una voluntat d'ascens per part dels nous cavallers s'albira en aquest pròleg. L'escriptor català ens parla dels beneficis morals que comporta l'estudi de la ciència, però també dels avantatges tangibles i de la prosperitat econòmica i social que reporta la creació d'obres científiques:[17] recuperar el favor dels governants, adquirir fama; en definitiva, avançar en l'escala de poder. Aquesta és la clau que obri el pany de tots els misteris que envolten el tòpic de les armes i les lletres:

> Molts antichs hòmens de clar entendre y esperimetada virtut, volent pels profundes tresós de sentències, qui, ab contin[u]ades vigíli(li)es de estudi adquirit primer loch entre los

[15] Així opina P.M. Cátedra: «Villena, lógicamente, piensa en él mismo con un complejo virgiliano que se le acentuará con el tiempo y con el aumento de la pobreza, como una salida honrosa de ésta y haciendo almoneda de su propia formación intelectual. Lo que en principio es un tratado moral con utilidades pragmáticas de espejo de príncipes acaba siendo, también, un modelo historiográfico, destinado a recuperar no sólo el espacio perdido en la corte de don Alfonso, sino también para reivindicar un trabajo» («*Los Doze trabajos de Hércules* en el *Tirant*», p. 197). En el fons, no és més que una de les utilitats de la ciència que Francesc Alegre expressarà explícitament en el pròleg a la seua traducció de les *Metamorfosis*.

[16] E. de Villena, *Traducción y glosas de la Eneida*, I, ed. P.M. Cátedra, Diputación de Salamanca, Salamanca, 1989, p. 45.

[17] J.A. Maravall assenyala els beneficis que reben els homes de saber de part dels reis («Los "hombres de saber" o letrados y la formación de su conciencia estamental», dins *Estudios de historia del pensamiento español*, I, *Edad Media*, Ediciones de Cultura Hispánica del Instituto de Cooperación Iberoamericana, Madrid, 1983, pp. 345 i ss.).

a h l m
www.ahlm.es

vivents, los dave fer part als aguts enteniments, desijant saber han diversament e a moltes fins tants libres escrits, que plenament satisfan als qui, investigant coses noves, lo útil temps de lur viure en entendre lo per ells dit occupen. E com res no·s puga dir que ja no sia estat dit, als moderns qui volen, de lur estudi scrivint, mostrar fruyt, cové libres antichs reepilogar e transladar, e les altes torres per los antipassats doctors fundades, enmarletar e pintar perquè, ab diversitat de scriptures e de estils mudats, sien los que viuen convidats a desig de legir abraçant la sciència, a qui sola, com a mare de virtuts, és deguda honor, e perquè molts han dignitats e honors obtengudes per medi de libres composts en laor de virtuosos senyors, la gràcia d'ells recomprant e cobrant los perduts bens; que, per scriure Virgili los actes de Eneas, progenitor de Octovià, meresqué cobrar les perdudes possessions de Màntua; e Ovidi, per lo scriure de molts libres e senyaladament per lo De Fastis, a Germànicho Cèsar en lo exili fon reputat y, segons alguns volen, de aquell revocat; Tarenci, catiu, no sol per lo ordenar de les comèdias obtengué libertat, mes entre los còmichs poetes és tengut en estima; e tants altres que recitar-los seria, ab largues raons, mudar prepòsit e lunyar-me del que entench a dir...[18]

Els casos de Villena i Alegre ens permeten albirar les lluites de poder dels nobles i els membres del tercer estament que intentaven assaltar el cadafal privilegiat en què residien els lletrats eclesiàstics.[19] Cadascú disposava les peces d'aquesta partida d'escacs estratègica conforme li permetien les seues habilitats. La poesia (Santillana o Gómez Manrique), les traduccions (Villena i Alegre), la historiografia (Pérez de Guzmán, com veurem a continuació), tot podia aconseguir l'etiqueta de fonament ineludible de la *cosa pública*. Quina d'aquestes rames del coneixement predominava? Açò depenia dels interessos o els gustos de cada apologista. Contra aquesta rebel·lió sociocultural, els eclesiàstics hagueren de baixar a les arenes literàries per brandar l'*statu quo* que volien conservar.[20]

El nebot del marqués de Santillana, Fernán Pérez de Guzmán, representa un estadi estètic diferent del d'Enrique de Villena o Francesc Alegre. El seu ofici d'historiador i cronista el condicionà a l'hora de comprendre les inclinacions científiques dels nous cavallers.[21] El fet és que el seu lloc a la cort l'obligava a defensar l'ofici de cronista, en una operació semblant –però antagònica– a la de Villena. En els nous corrents culturals que es respiraven, les cròniques se substituïen per unes altres formes literàries:

[18] F. Alegre, *Transformacions, versió moralitzada*, Barcelona, 1454, ed. B. Monerris, tesi doctoral en curs dirigida per R. Alemany i Ferrer, Universitat d'Alacant.

[19] Aquest treball no pretén endinsar-se en la reivindicació paral·lela que fan de les lletres els membres del tercer estament.

[20] Vegeu-ne més detalls en J.N.H. Lawrance, *Un tratado de Alonso de Cartagena sobre la educación y los estudios literarios*, Seminario de literatura medieval y humanística de la Universidad Autónoma de Barcelona, Barcelona, 1979.

[21] L'obra *Generaciones y semblanzas* que va escriure Pérez de Guzmán cap al 1450 ens proporciona uns retrats interessantíssims per a aquest estudi, ja que alguns d'ells ens mostren el nou model de cavaller lletrat. Utilitze l'edició de J. Domínguez Bordona (Espasa-Calpe, Madrid, 1954), ja que m'ha estat impossible de manejar l'edició més fiable de R.B. Tate (Tamesis, Londres, 1965).

a h
l m
www.ahlm.es

poemes, històries mitològiques, etc. La seua subsistència i el lloc influent del qual gaudia trontollaven perillosament. Amb aquesta informació ja no ens han d'estranyar els seus judicis sobre la incompetència dels cavallers que estimen massa les lletres. A banda d'aquest atac, però,[22] la informació més important que podem extraure dels textos de Pérez de Guzmán és la concepció de la ciència que s'hi entrelluca. Si l'aprenentatge dels cavallers es limita a les ciències cristianes (filosofia i teologia) i a la lectura de la història, la valoració que en fa és ben positiva. En canvi, qualsevol assegador que desemboque en la poesia, l'astrologia o alguna altra ciència poc catòlica és motiu d'atac fulminant. En el fons, tot aquest pensament germina gràcies als interessos personals i, sobretot, al pensament pràctic: la *cosa pública* havia de governar-se amb efectivitat i, per a aconseguir-ho, calia recórrer a la religió (qüestions de l'època) i a la història, que permetia aprendre dels encerts i dels errors dels antics.

A poc a poc, la batalla ideològica pel control de les lletres s'orienta cap a atacs més punyents. Si Gómez Manrique anomenava «haraganes» els qui desconsideraven l'estudi de la ciència en els cavallers i Villena els tractava d'incultes, Fernando de la Torre, un altre escriptor castellà del XV, s'apunta també a les apologies de les lletres amb un antagonisme furibund envers els lletrats eclesiàstics que defensaven un feu fins aleshores inexpugnable. De la Torre es plany de l'escassa educació rebuda pels cavallers, de la qual culpa directament els lletrats professionals eclesiàstics. La seua defensa té molt a veure amb la que l'autor del *Curial* farà en el seu llibre a favor de la dignificació de la literatura que produeixen els que no són homes de ciència.[23] L'equiparació de la capacitat literària dels lletrats eclesiàstics amb la dels lletrats laics –i encara la superioritat de la d'aquests pel mèrit que té la creació sense uns estudis previs– esvaeix els privilegis que reclamava el clergat. Aquest testimoni és, més enllà de les consideracions sobre models de cavalleria, un atac interestamental en tota regla, una mostra del conflicte social que havia de despuntar a les portes del renaixement:

> No niego, no solamente entre las damas discretas, mas entre los sabios e entendidos varones... sea verdad que muchos, aunque letrados, no sabrían poner algunas cosas a nosotros comunas y plazientes en la manera e estilo que otros, los quales por eloquençia e costunbre

[22] «Plaziale oýr los omes auisados e graçiosos e notaua mucho lo que dellos oýa, sabía fablar [e] entender latín, leýa muy bien, plazíanle muchos libros e estorias, oýa muy de grado los dizires rimados e conoçía los viçios dellos, auía grant plazer en oýr palabras alegres e bien apuntadas, e aun él mesmo las sabía bien dizir ... Pero como quier que de todas estas graçias ouiese razonable parte, de aquellas que verdaderamente son virtudes e que a todo ome, e prinçipalmente a los reyes, son nesçesarias, fue muy defetuoso. Ca la prinçipal virtud del rey, despues de la fee, es ser industrioso e diligente en la gouernaçion e rigimiento de su reyno...» (F. Pérez de Guzmán, *Generaciones y semblanzas*, pp. 118-119).

[23] Vegeu l'episodi irònic de la confrontació de les Muses i les Pièrides en *Curial e Güelfa*, III, ed. R. Aramon i Serra, Barcino, Barcelona, 1933, pp. 5-10. D'ara en avant citaré el *Curial* amb el número del volum en romà i la pàgina en aràbic per qüestions d'economia (tenint en compte que el primer volum va aparéixer l'any 1930, el segon el 1931, i el tercer, com hem vist, el 1933).

a h l m
www.ahlm.es

lo tienen. Sin aquel artefiçio de letras, aquella tal çiençia grosera es perdida e sin fruto. Mas en pocas e ralas personas contesçe, e una golondrina no faze verano...

Por el contrario, los que no aprendieron [la sçiençia], con agudo ingenio natural fantasiando, usando, inventando sotil e agudamente, alcançan algunos primores que a algunos letrados difiçiles paresçerían ... e quando toman la péñola en la mano, usan de aquélla graçiosa, singular entendidamente, bien apuntando e sin algund reproche; e paresçe que quanto quieren dezir tienen en la mano, e no otra cosa paresçe su pluma salvo una apresurada e linpia gotera de notables razones e dichos...[24]

Els autors que he citat al llarg de les pàgines precedents conformen, pel que hem vist, tres línies distintes en la reivindicació de les lletres. Mentre que Pérez de Guzmán, Alegre o Villena proposen l'estudi de les ciències (en espectres conceptuals distints) amb una voluntat oculta de promocionar els camps que conreaven –sempre dissimulada entre referències als beneficis morals paral·lels–, hi ha d'altres autors com ara Santillana que aposten per les lletres enlluernats per moviments literaris com l'italià, en una mena de *dilettantisme* proselitista.[25] I, encara una tercera línia més: aquells que, com Antón Zorita, reprenen l'estudi com a via per a mantenir la rectitud del comportament. Vegem a continuació si el nostre *Curial e Güelfa* esbossa alguna relació amb aquestes línies.

2. EL DEBAT DE LES ARMES I LES LLETRES EN EL TEIXIT LITERARI: EL PERSONATGE DE CURIAL

La novel·la anònima *Curial e Güelfa*, escrita cap a la meitat del segle XV, és, tal volta, l'exemple meridià del debat de les armes i les lletres en una literatura com la catalana, escadussera amb aquest tòpic.[26] Construïda com una novel·la de cavalleries, l'obra evoluciona des de la ficció sentimental del primer llibre a la matèria de Bretanya en el segon, fins a arribar al tercer i últim llibre, on el protagonista mostra una tendència sospitosa a manifestar els seus coneixements científics, que li permeten, entre d'altres coses, redreçar una vida abocada al fracàs.

I és que «los autores de libros de caballerías sazonan las andanzas guerreras de sus héroes con episodios en que su comportamiento curial se ofrece como paradigma de

[24] F. de la Torre, «De un gradesçimiento e salva de Mosén Fernando a una señora», dins *La obra literaria de Fernando de la Torre*, ed. M.J. Díez Garretas, Universidad de Valladolid, Valladolid, 1983, pp. 148-149.

[25] Que la lectura era una veritable afició per a Santillana per sobre de qualsevol altra interpretació, ho podem concloure a partir de la consulta que fa a Alonso de Cartagena a l'entorn de la licitud d'aquest passatemps. Sembla que Santillana dormia intranquil per la seua bibliofília tan poc comuna com poc recomanada pel clergat. Vegeu més informació i les cartes creuades entre els dos escriptors en I. López de Mendoza, *Obras completas*, p. 421.

[26] Em sembla encertada l'opinió de Russell pel que fa al lloc secundari del debat de les armes i les lletres en la cultura catalana («Las armas contra las letras», p. 219).

a h
l m
www.ahlm.es

conducta para el nuevo ideal de caballero andante. Éste ha debido arrinconar su espada y rodela, reservándolas de manera casi exclusiva para torneos y demás muestras espectaculares y ha debido aplicarse de manera decidida a la pluma, a la conversación y al juego de cortesanía. Signos de los nuevos tiempos»,[27] que semblen haver arribat, no només a l'*Amadís de Gaula* al qual fa referència del Río, sinó també al *Curial e Güelfa*, fins i tot d'una manera més clara. Perquè, en l'obra catalana, el personatge principal encarna una simbiosi indestriable de lletres i armes.[28]

En el *Curial*, el nostre cavaller té certes característiques paral·leles a les que uns trenta anys després presentarà Amadís de Gaula: el domini de l'art poètica, per exemple.[29] A més, Curial «sap molt bé tot lo Virgili e los altres libres» (III, p. 111). Amb aquesta darrera atribució, Curial aconsegueix allunyar-se del model de cavaller proposat per l'Església. No estudia només ètica i política, sinó que és un autèntic lletrat amb coneixements sobre les poètiques ficcions, tan estigmatitzades en la cultura cristiana.[30] Aquestes novetats, unides a la derrota del prototip tradicional de cavaller de l'edat mitjana, representat en la novel·la per Sanglier de Vilahir, certifiquen que el nostre autor rebutja el model del cavaller que només llig la Bíblia, Sèneca o Boeci.[31] Segons Cingolani,[32] aquest rebuig –reconegut en la necessitat de

[27] A. del Río, «Del caballero medieval al cortesano renacentista. Un itinerario por los libros de caballerías», dins *Actas do IV Congresso da Associação Hispânica de Literatura Medieval*, II, ed. A.A. Nascimento i C. Almeida, Cosmos, Lisboa, 1993, p. 80.

[28] No oblidem que la transformació social i econòmica que experimentaven els nous estats o protoestats tardomedievals generava una demanda burocràtica ingent. Sense la lletra escrita, els nobles quedaven malparats en el repartiment del poder: «En efecto, el complejo proceso de gestación del Estado Moderno va a modificar considerablemente los valores de la clase caballeresca. El "ethos" predominantemente belígero de los feudales incorporará una dimensión curialesca. Y es que la nueva realidad del poder, con su creciente complejidad administrativa, obligaba a la clase dominante a una participación en las nuevas instituciones para mantener sus privilegios, lo que exigía una familiaridad con formas de cultura escrita, dado que las nuevas formas de gestión administrativa y política, a pesar de cierta vigencia de la oralidad, se realizará predominantemente por escrito. De ahí que la rígida separación entre los ámbitos culturales de la nobleza y los letrados tienda a una flexibilidad que permitirá fecundos contactos» (L. Fernández, «Tradición clásica, política y humanismo en la Castilla del Cuatrocientos. Las Glosas de Alonso de Cartagena a *De Providentia*», *Anuario de estudios medievales*, XXIV (1994), pp. 970-971).

[29] G. Rodríguez de Montalvo, *Amadís de Gaula*, II, ed. J.M. Cacho, Cátedra, Madrid, 1987, p. 603 i *Curial e Güelfa*, III, p. 148.

[30] Així ens ho confirma Cingolani quan escriu que Curial és «perfettamente padrone di quel sapere proibito, o almeno fortemente sconsigliato, ai membri della sua classe» (S.M. Cingolani, «Finzione della realtà e realtà della finzione. Considerazioni sui modelli culturali del *Curial e Güelfa*», dins *Intel·lectuals i escriptors a la baixa Edat Mitjana*, ed. L. Badia i A. Soler, Curial-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1994, pp. 144-145).

[31] Sanglier de Vilahir comparteix amb Curial les característiques del bon guerrer medieval (B. Aguiriano, «La iniciación del caballero en Chrétien: Erec et Enide», dins *Evolución narrativa e ideológica de la literatura caballeresca*, ed. M'E. Lacarra, Argitaparen Zerbitzua, Euskal Herriko Unibertsitatea, Bilbao, 1991, pp. 35-57): força, valor, domini de les armes, l'orgull de la casta a la qual pertanyen, el sentiment de l'honor. L'anònim autor del *Curial e Güelfa*, però, planeja dues maneres diferents de redimir els dos cavallers: per la via cristiana tradicional, el Sanglier, i per la via de l'estudi integral de les ciències, Curial.

a h
l m
www.ahlm.es

Curial de trobar unes altres pautes per a regenerar-se que no siguen les que li ofereix Sanglier– és la prova que l'autor de la nostra novel·la comença a desencotillar la cultura literària d'aleshores.

Fixem-nos ara com, a partir de l'argument, podem descobrir la importància del tòpic de les armes i les lletres a la novel·la. Curial és el fill d'un «gentil hom» (I, p. 20) que s'educa a casa del marqués de Montferrat. Ja des de ben menut rep una educació eficaç en les armes i en les lletres. La seua capacitat desperta l'amor de Güelfa i el respecte de la cort. L'excessiu èxit que li concedeix Fortuna, però, permet que la supèrbia germine a poc a poc en el personatge. Així, oblida la seua protectora i estimada, oblida l'estudi i els deures cavallerescos i s'abandona a una vida de vicis i corrupcions. Aquesta caiguda moral s'acompanya dels infortunis que Fortuna li llança a sobre: esdevé *persona non grata* en la cort de Montferrat, passa set anys com a esclau a Tunis i Güelfa el rebutja. Tanta espiral de desgràcies li imposa un intent de regeneració. Tres camins prova Curial per a la recuperació moral: els vells preceptes escolàstics (compendiats en el sermó del Sanglier), l'enlluernament de la poesia classicitzant (representat per la visió del Parnàs) i el metodisme de les arts liberals (delineat en la visió de Bacus). Només amb aquesta darrera opció el nostre protagonista aconsegueix redreçar definitivament la seua existència i avenir-se amb una Fortuna que l'havia desestabilitzat.

L'estudi integral és, doncs, la clau del *nosce te ipsum* que permetrà véncer la Fortuna adversa. Gràcies a la dedicació a totes les ciències, simbolitzades per les set reines que acompanyen Bacus en la segona visió mitològica del tercer llibre, Curial desenvolupa els seus coneixements al màxim; seran aquests coneixements els que li permetran discernir el bé i el mal[33] i, per tant, reconéixer-se i redreçar el seu comportament. I és d'aquesta manera, quan Curial pot destriar el bé i el mal gràcies a les ciències, que el protagonista s'acosta al redescobriment de Déu i de la moral cristiana. Sens dubte, una mostra evident de l'esperit medieval de la nostra novel·la.[34]

[32] S.M. Cingolani, «Finzione della realtà», p. 157.

[33] Així ho creu també Díaz de Games, coetani del nostre anònim: «Fallaron la çiencia e las siete artes liberales, que son muy neçesarias a la bivienda de los honbres en este mundo ... Por otra manera, las dixeron liberales porque delibran a los honbres en las cosas que les son neçesarias, e los guardan de las enpeçibles» (*El Victorial*, ed. R. Beltrán Llavador, Universidad de Salamanca, Salamanca, 1997, p. 213). I també D. de Valera: «Considerando cómo la muchedumbre de aquellos que no subieron en el alto monte Parnaso, ni bevieron del agua de la pegasea fuente, ni menos oyeron el son de la fébica lira, ni vieron los dulces cantos musáneos, ligeramente son atraídos a qualquier opinión, como los coraçones de los tales así sean ligeros como las fojas de los árboles que todo viento las mueve...» (*Tratado en defenssa de virtuossas mugeres*, dins *Prosistas castellanos*, I, p. 56).

[34] El fet de trobar un cavaller dedicat a l'estudi de les ciències –i destacadament al de la poesia– és una impregnació de flaire humanista. Tanmateix, aquest estudi de les ciències i els textos clàssics, fet des d'una perspectiva encara medieval, només serveix en una dimensió individual. La regeneració moral que se n'obté té massa a veure amb el respecte a Déu. No hi ha cap mena de regeneració social, cap mena de proposta cívica, com es delien per instaurar els humanistes. L'esperit del nostre anònim és encara el d'un medieval enlluernat per les innovacions estètiques del moment.

a h
l m
www.ahlm.es

La successió dels esdeveniments argumentals es presenta, llavors, amb l'esquema següent: la virtut, adquirida gràcies a l'estudi de la ciència,[35] genera un avanç en l'estructura social i econòmica; l'enlluernament pels béns materials provoca l'oblit de l'estudi de la ciència;[36] sense el bagatge moral que atorga la ciència en el coneixement interior (*nosce te ipsum*), la disposició per a caure en el pecat i en la desídia és òptima; els pecats provoquen que la fortuna siga adversa; la fortuna adversa desencadena la necessitat de redescobrir el camí de la virtut; el camí de la virtut només es pot resseguir amb l'ajut de l'estudi constant de les ciències. A partir d'aquesta successió, doncs, es poden veure les connexions profundes que la deessa pagana té amb el rerefons cristià i, més en concret, amb la figura de Déu.[37] En resum, Fortuna desperta en Curial la consciència –confirmada posteriorment per l'aparició de Bacus– que l'estudi científic, és a dir, el coneixement de les arts liberals, és la via per a recuperar l'estima envers Déu i el camí de la virtut.

La relació entre l'estudi de les arts liberals i la reverència a Déu és un tema que ha documentat suficientment José Antonio Maravall.[38] La concatenació d'elements com les lletres, les arts liberals, la vida de la cort i el respecte als poders divins presenta un lligam intensíssim en el nostre llibre i, la confirmació la tenim en el nom del protagonista: Curial. No obstant això, la identificació plena entre el personatge que crea l'anònim i el concepte de curialitat de l'edat mitjana només pot albirar-se a partir de l'ampliació del quadre aretològic de l'entelèquia curial. Si bé en un principi podem considerar la cortesia com un conjunt de costums ancestrals que configuren un paradigma de comportament, cal resseguir-ne l'evolució posterior. A l'igual que ocorre amb el concepte àrab d'*adab*, el nom passa de denominar el conjunt de costums a denominar la conducta que segueix aquest model per un procés de sinècdoque. El pas següent, sempre en paral·lel amb el que s'esdevé amb l'*adab* àrab, arribà a significar quelcom de similar a la *humanitas*,[39] és a dir, una manera de conducta basada en una

[35] «E fonch valent home en aquestes sciències, e així mateix poeta molt gran» (I, p. 26).

[36] La por d'oblidar l'estudi de les ciències a causa d'una fortuna pròspera és una constant en el pensament medieval. Pérez de Guzmán (*Generaciones y semblanzas*, p. 204) ens ofereix un exemple modèlic de qui supera aquest perill, el rei Robert de Nàpols: «Tanto fue amoroso de las sçiençias, que nin la dulçura e falagos de la prospera fortuna, nin la variación de los tienpos, lo pudieron distraer nin apartar del estudio, mas asý en guerra como en pazes, nin por arduos nin graues negoçios, así de día commo de noche, e avn quando comía, sienpre tenía los libros çerca de sý».

L'*Ètica* d'Aristòtil ja ens avisa de les característiques peculiars de la ciència i l'oblit al qual es condemna quan no s'utilitza (C. Heusch, «La morale du prince Charles de Viana», *Atalaya*, IV (1993), p. 181): «assí como el arte a la sciencia que se oluidan por no ser vsadas».

[37] Sovint sembla que la missió de Fortuna ha estat encomanada pel Déu cristià mateix perquè Curial el torne a respectar.

[38] J.A. Maravall, «La "cortesía" como saber en la Edad Media», dins *Estudios de historia del pensamiento español*, I, *Edad Media*, Ediciones de Cultura Hispánica del Instituto de Cooperación Iberoamericana, Madrid, pp. 255-267.

[39] Sobre el concepte d'*humanitas* en la Itàlia tardomedieval, vegeu F. Rico, *El sueño del humanismo. De Petrarca a Erasmo*, Alianza, Madrid, 1993, pp. 44-58.

a h
l m
www.ahlm.es

saviesa pràctica i social, en una disposició d'ànim recolzada en la disciplina intel·lectual.[40] L'explicació de l'amplitud de l'*adab* àrab, doncs, ens pot orientar a l'hora d'entendre què significa la curialitat per al nostre anònim. Segons Grunebaum,[41] l'*adab* remetia a l'adquisició de coneixements relacionats amb el que la tradició europea anomena «bones lletres», però també la història, la filosofia, el dret, l'aritmètica, etc. «Se trata de un barniz que cubre al especialista y al hombre culto, con un predominante carácter literario y social, que tiende a absorber los contenidos específicos del *adab* y a convertir a éste en patrimonio del hombre de letras, de aquel que tiene por oficio la escritura y el libro, en cuyo menester resplandecen las calidades formales que esa versión tan literaturizada de la cultura puede proporcionar».[42]

La radiografia de Curial tal i com l'entenia l'anònim es completa quan afegim un darrer tret a la caracterització de la cortesia: el respecte a Déu. L'estudi de les arts liberals al qual retorna l'heroi no té un altre objectiu que fer-li conrear una cultura de reconeixement a Déu gràcies al coneixement propi, pel qual se situarà on li pertoca, és a dir, com a creació del Pare. Aquesta idea no és exclusiva de l'autor del *Curial e Güelfa*, ja que el concepte de curialitat comprenia també aquesta reverència al poder diví. De fet, Maravall destaca que, durant l'Edat Mitjana, el concepte cristià de cortesia presentava sovint aspectes que no es relacionaven tant amb la formalització i literaturització de l'*adab*, com amb el respecte a Déu. Així, en el *Libro de los cien capítulos*, ensopeguem amb afirmacions com «Cortesía es que tema omne a Dios e que haga bien a sus parientes» o «Cortesía es que non quiera fazer omne en su poridad lo que non faría en concejo»[43] o en les *Flores de filosofía*: «Cortesía es suma de todas las bondades, e suma de la cortesya es que aya omne vergüença a Dios e a los omnes e a sy mismo».[44]

En definitiva, podem concloure que el personatge de Curial representa una nova manera d'entendre la cavalleria. Provinent d'una família que no pertanyia a la noblesa, s'obri camí en l'estructura social gràcies a l'ajuda econòmica de Güelfa i a les virtuts pròpies que podem resumir en capacitat militar i excel·lència intel·lectual. El tòpic de les armes i les lletres pren una importància cabdal al llarg del tercer llibre, sobretot a partir de la visió del Parnàs i la de Bacus, que permet a l'anònim autor del *Curial* apostar per una educació integral que abasta les set arts liberals com a via de redempció del protagonista. A més, reïx a compaginar aquesta nova fília de regust estètic humanista[45] amb el respecte i la consideració a Déu fins al punt de superar la

[40] J.A. Maravall, «La "cortesía"», p. 258.

[41] G.E. Grunebaum, *Medieval Islam*, Chicago, 1954, 4 vols.

[42] G.E. Grunebaum, *Medieval Islam*, III, p. 250.

[43] *El libro de los cien capítulos*, ed. A. Rey, Indiana University Press, Bloomington, 1950, p. 44.

[44] *Flores de filosofía*, dins *Dos obras didácticas y dos leyendas*, ed. G. Knust, Sociedad de Bibliófilos Españoles, Madrid, 1878, p. 47.

[45] Tinguem en compte que les reverberacions humanistes que arribaren fora d'Itàlia transmetien un humanisme descafeïnat, bastit sobre els enlluernaments dels embolcalls classicitzants, que servia per a perpetuar una substància encara medieval però revestida a la moda, com ocorre en el *Curial*: «Pero el recurso a uno o muchos de tales textos de ningún modo suponía en principio un cambio de dirección cultural: en

a h
l m
www.ahlm.es

supèrbia que caracteritza els homes de ciència, els quals, com deia Carròs, oblidaven que eren només creació de Déu i intentaven fer una torre de Babel amb els seus coneixements que els portara a un lloc que no els corresponia.[46] Per això Curial és el nou model de cavaller, perquè assoleix un estat superior de puresa intel·lectual i militar a l'estil d'un «pecador reemut». En definitiva, és la mostra literària d'una nova aspiració social que sorgeix en el tercer estament i en la noblesa amb el desenvolupament de l'economia i la cultura que no té encara res a veure amb els moviments humanistes de la Itàlia contemporània.[47] Una reivindicació dels laics que no oblida, però, el reconeixement a Déu que Curial redescobreix gràcies al tòpic medieval del *nosce te ipsum*. Així, hem de relacionar la promoció de les lletres en el *Curial* amb una visió com la d'Antón Zorita, en la línia que anunciava un allunyament dels vicis gràcies a l'estudi, però també hem de situar la nostra novel·la entre les argumentacions de Villena o Alegre, segons les quals l'estudi científic generava guanys econòmics i socials. I aquesta connexió doble és una mostra més de la força que té el magma cultural comú subjacent a les diverses cultures hispàniques.

infinidad de casos, los datos, noticias, formulaciones recién llegados de Italia se dejaban usar asépticamente, no ya sin asumirse el sistema intelectual del que provenían, sino incluso desde posiciones que lo contradecían frontalmente» (F. Rico, *El sueño*, p. 80).

[46] «Són altres qui en la subtilitat de l'enginy e arts llibertes, que de si ab una dolçor d'agudea, ab una enganosa aparència los ànimos detarden i detenen, tot lo seu bé, tota la sua fi encloen; lo que seria lloable si de tals principis, que són instruccions nostres e no obres, a la perfeta fi cominant tinguessen consideració ... Mas tu, geomètric mesurador, essent home e mortal, ¿per què ab tanta desmesura en tan xic hàbit de cors i fet de terra vols que lo teu cap i estatura per gran elació tocant los cels se miren?» (F. Carròs, *Regoneixença e moral consideració contra les persuasions, vicis e forces d'amor*, dins *Novel·les amoroses i morals*, ed. A. Pacheco, Edicions 62, Barcelona, 1988, pp. 159-161).

[47] La curialitat o cortesia era patrimoni, inicialment, del clergat (J.A. Maravall, «La "cortesía"», p. 260). Amb el pas del temps i gràcies al desenvolupament econòmic i cultural i al «correlativo proceso de secularización que comienza en la segunda parte de la Edad Media, dan lugar a la transformación de ese saber, clerecía o "adab", en cortesía». És a dir, el nostre Curial representa l'estadi terminal de secularització de la cortesia, adobada ja per tots els trets que la caracteritzen: l'estudi de les ciències i la literatura, la lleialtat i la fidelitat (J.A. Maravall, *ibid.*, p. 262) –recordem que Curial retorna definitivament a Güelfa– i, com a punt culminant, el respecte a Déu.